

РЕЦЕНЗИЯ

От: Проф. д.ик.н. Желю Владимиров, професионално направление 3.7 „Администрация и управление“

На: дисертационен труд от Феленза Лушану-Елшани на тема: „Развитие на сектора на малките и средни предприятия в Косово: ролята на институционалните фактори“ (Development of SME sector in Kosovo: the role of institutional factors), за присъждане на образователната и научна степен “Доктор” по професионално направление 3.7 „Администрация и управление“, докторска програма Стопанско управление

Основание за рецензията: заповед на Ректора на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ РД 38-293/10.06.2025 г.

1. Информация за дисертанта

Феленза Лушану-Елшани е завършила бакалавърското си обучение във факултета по икономика на Университета в Прищина през 2005 г., а през 2015 г. получава и магистърска степен от същия университет. Работила е в NLB Bank в Прищина като отговорен служител за международни плащания (2007-2014), а от 2017 г. е лектор по икономика в Икономическото училище „Hoxhë Kadri Prishtina“. Участвала е в научни конференции, владее английски език.

2. Обща характеристика на представения дисертационен труд

Представената дисертация е 172 страници, а без литературата – 134 страници. В дисертацията има 29 таблици и 5 фигури. Използвани са 485 източника на английски, в това число и на някои преподаватели от Стопанския факултет.

В **Увода** е показана актуалността и значението на избраната тема, предметът и обектът, основната цел и задачи, използваната методология и ограничения на изследването. Актуалността произтича от факта, че малките и средните предприятия (МСП) във всички страни са най-многобройни, имат значителен дял в заетостта и добавената стойност, и Косово не прави изключение в това отношение. **Целта** на изследването е да се идентифицират формалните и неформални институционални фактори, които влияят позитивно или негативно върху развитието на МСП в Косово. Тази цел е конкретизирана в **4 задачи**. **Теоретичната рамка** на изследването е институционалната икономика. Посочено е, че за разлика от предишни проучвания, в тази дисертация се изследва влиянието на институционалните фактори не върху един, а върху пет индикатора за крайното представяне на фирмите. **Обектът** на изследване са МСП от Косово, а **предметът** е влиянието на институционалните фактори върху развитието на МСП. В Увода са изброени всички 6 хипотези, които заедно с техните под-хипотези са общо 36. Изследването се базира на данни от 86 МСП за 11 години, което прави 946 наблюдения, умножени по пет променливи – общо 4730 наблюдения. Като контролна променлива е включена и безработицата. Данните са взети от Статистическата агенция на Косово и Световната банка.

Ограниченията на изследването се отнасят до това, че са изследвани МСП само от една страна и не представляват голяма извадка.

3. Оценка на получените научни и научно-приложни резултати

Първа глава е посветена на изясняване на основни понятия и на теоретичната рамка на изследването. Коментирани са коментират трудностите, свързани с дефинирането на МСП, поради това, че в различни страни и сектори те се различават съществено. Показани са различни дефиниции на МСП от международни организации, държави и икономически сектори. Посочено е, че според Европейската комисия (ЕК) индикаторът „размерът на предприятията по брой служители“ е задължителен, докато останалите (като оборот или балансово число) са по избор. Дефинициите на ЕК и на Световната банка (СБ) са визуализирани в Табл. 1 и Табл. 2 (с. 21), докато класифицирането на фирмите по брой служители в различни страни е представено на Табл. 3 (с.22.). Независимо от тези различия в дефинирането на МСП, други качествени показатели като недостиг на ресурси (финансови и човешки), по-плоска и гъвкава организация, концентриране на решенията в собственика (който често е и главният мениджър) и др. подобни са общоприети (Табл. 4, с. 25).

След тази дискусия за дефинициите е представена институционалната среда за развитието на МСП в Косово. Те представляват 98.85% от всички предприятия в страната през 2020 г. с най-висок дял на микропредприятията (91.9%), като осигуряват 75.5% от заетостта. МСП в Косово са съсредоточени в търговията, транспорта, складирането и комуникациите. Най-висок дял в заетостта имат МСП от търговията.

Теоретичната рамка на изследването е институционалната теория. Авторът е показал основните характеристики на теорията заедно с водещите автори. Ключово в тази теория е разделянето на институциите, влияещи върху икономическото развитие, на формални и неформални. Първият тип институции се отнася до правителствени политики и процедури, социално-икономически условия, предприемачески и бизнес умения, финансова и нефинансова подкрепа за бизнеса. Конституциите, споразуменията и политическите структури са примери за официални институции. Неформалните институции се отнасят до традиции, обичаи, морални стандарти, религиозни вярвания и други модели на поведение, които са издържали изпитанието на времето. Изведено е, че в страни със слаби формални институции, влиянието на неформалните правила върху бизнеса е по-силно.

Втора глава включва преглед на литературата и представяне на концептуалния модел на изследването. Прегледът се основава на анализ на множество емпирични изследвания по тази тема. За всяко такова изследване авторът е показал теоретичната перспектива, източникът на данни, предложените хипотези, използваните методи за обработка на данните, получените резултати и съответните ограничения. По-подробно са коментирани резултатите, свързани с положителни или негативни корелации между използваните фактори, подкрепени или не подкрепени хипотези и насоки за бъдещи изследвания. Единадесет от тези изследвания се отнасят до страни с преходни икономики, докато дванадесет изследвания се отнасят до други страни и контексти. На основата на този преглед авторът предлага собствен **концептуален модел** на изследването, показан визуално на Фиг. 5 (с. 65). Моделът включва две групи независими променливи – формални и неформални институции, като първата група е специфицирана в четири индикатора (данъчна администрация, ниво на данъците, правене на бизнес и митнически/търговски бариери), а втората в три индикатора (корупция, политическа нестабилност и правни/съдебни бариери). Зависимата променлива – крайното представяне на фирмите – е конкретизирана в 5 измерения: растеж на фирмите, възвръщаемост на собствения капитал, чист брой създадени МСП, фискална дисциплина, и интернационализация. Като контролна променлива е използвана безработицата. На тази

основа са предложени 36 хипотези, отразяващи влиянието на всеки един от независимите индикатори върху всяко едно от измеренията на фирменото крайно представяне.

Трета глава се отнася до използваната методология. Обяснен е начинът на събиране на данни, които са панелни за 10 години за 86 МСП и методите за тяхната обработка посредством софтуерът STATA. В Табл. 8 е дадено детайлно описание на използваните независими и зависими променливи, след което е представена формулата на модела, който се тества. За всяка от тези променливи е обяснено подробно откъде са взети данните и връзката ѝ с предишни изследвания.

Четвърта глава представлява анализ на получените резултати. Най-напред е оценена ролята на институционалните фактори върху растежа на фирмите. Дадена е формулата на регресионния модел, данните от дескриптивната статистика, корелационната матрица, резултати от теста на Hausman и оценката на модела за хетероскедастичност, автокорелация и мултиколинеарност. Резултатите от регресионния анализ са представени на Табл. 13 (с. 86), откъдето се вижда, че четири хипотези са подкрепени, докато пет не са. Изненадващият резултат в случая е, че корупцията влияе положително на растежа на тези МСП, което очевидно е свързано със специфичния за Косово контекст.

По аналогичен начин е тестван модела за значението на институционалните фактори върху другото измерение на зависимата променлива – възвращаемост на собствения капитал (ROE). Тук също е дадена е формулата на регресионния модел, данните от дескриптивната статистика, корелационната матрица, резултати от теста на Hausman и оценката на модела за хетероскедастичност, автокорелация и мултиколинеарност. Резултатите показват, че отново четири хипотези се потвърждават, като две от тях са същите като в горния случай, а други две са различни.

Третият модел за влиянието на институционалните фактори върху фискалната дисциплина е тестван по същия начин като горните два. Три от хипотезите се потвърждават, сред които две от горните два случая и една от втория случай. Тук обаче има високо ниво на показателя за мултиколинеарност ($VIF = 26.31$, много над препоръчания праг от 10). Независимо че авторът се опитва да обясни задържането на тези променливи в модела, резултатът не е убедителен.

Четвъртият модел тества влиянието на институционалните фактори върху чистия брой на създадени МСП по аналогичен начин. Оценката на този модел показва, че 7 хипотези намират потвърждение, 4 от които се повтарят и в горните модели, докато три са потвърдени само в този модел.

Петият модел тества влиянието на институционалните фактори върху интернационализацията на МСП по аналогичен начин. Резултатите от този модел дават подкрепа на всичките 8 хипотези, като и константната величина е значима.

Всички тези резултати са обобщени в т.4.6 на тази глава. Те показват, че нивото на данъците има значим и положителен ефект върху растежа, възвращаемостта от собствения капитал, фискалната дисциплина, чистият брой създадени МСП и интернационализацията на МСП. Данъчната администрация също има положително въздействие върху растежа, възвращаемостта от собствения капитал и фискалната дисциплина на МСП, но негативно влияние върху чистия брой създадени МСП и тяхната интернационализацията.

Индикаторът „правене на бизнес“ (Doing business), не оказва значимо влияние върху растежа на МСП, като това влияние е с отрицателен знак. Този показател има положително влияние върху възвращаемостта на капитала. Влиянието му върху фискалната дисциплина е значимо и негативно, върху броя на чисто създадените МСП е положително и върху интернационализацията на МСП също е негативно.

Влиянието на митническите бариери върху растежа на е негативно, влиянието им върху възвращаемостта от собствения капитал, фискалната дисциплина и чистият брой създадени МСП също е негативно, но статистически незначимо. Те имат негативно и статистически значимо влияние върху интернационализацията на МСП.

По-високата корупция е парадоксално свързана с по-високия растеж на изследваните фирми и има значимо положително въздействие върху интернационализацията на МСП в Косово. Корупцията е статистически незначима за възвращаемостта от собствения капитал, както и върху фискалната дисциплина, където знакът е негативен. Тя оказва значимо отрицателно въздействие върху чистия брой създадени МСП.

Политическата нестабилност има положително въздействие върху растежа и фискалната дисциплина, въпреки че това влияние е статистически незначимо. Влиянието ѝ върху възвращаемостта от собствения капитал и чистият брой създадени МСП е негативно, но също статистически незначимо. Тя има положително въздействие върху интернационализацията на МСП в Косово.

Правните/съдебните пречки имат отрицателно въздействие върху растежа и фискалната дисциплина, въпреки че това влияние е статистически незначимо. Те имат положително и значимо въздействие върху чистия брой създадени МСП, както и положително влияние върху възвращаемостта от собствения капитал, въпреки че то е статистически незначимо. Съдебните пречки имат статистически значимо негативно влияние върху интернационализацията на МСП в Косово.

Безработицата няма статистически значимо влияние върху растежа на МСП, тяхната ефективност и фискалната дисциплина. Тя има положително въздействие върху интернационализацията на МСП и негативно влияние върху чистия брой създадени МСП.

4. Оценка на научните и научно-приложни приноси

Глава 5 е озаглавена „Научни и приложни приноси“, като в нея са дадени по-скоро **практически препоръки** към заинтересованите страни за развитието на МСП.

Показано е, че поддържането на балансирана данъчна ставка е от съществено значение за увеличаване на държавните приходи, без да се претоварват предприятията. Препоръчано е да се обмислят данъчни стимули за МСП и стартиращи фирми и периодично да се коригират данъчните ставки, за да се поддържа конкурентоспособността. Също така е препоръчано правителствата да инвестират в цифровизацията на данъчната администрация и осигуряването на редовно обучение за данъчни служители.

Предлага се опростяване на митническите процеси и намаляване на бюрократичните пречки за процедурите по внос/износ, което ще улесни търговията. Искане се държавите да се ангажират със споразумения за свободна търговия за намаляване на тарифите и нетарифните бариери, което ще повлияе позитивно на търговията. За да се намалят закъсненията при митническо оформяне на стоки, е необходимо да се инвестира в преносна инфраструктура.

Посочено е, че увеличаването на прозрачността при държавните поръчки и лицензирането, укрепването на антикорупционните закони и тяхното стриктно прилагане ще създаде справедлива бизнес среда и може да намали възможностите за корупция. Прилагането на антикорупционните закони е от съществено значение за поддържането на почтеността и отчетността.

Отчетено е, че е важно да се продължи подобряването на бизнес средата, укрепване на политическата стабилност и съдебната система, което ще подобри общия климат за

правене на бизнес. Намалването на безработицата чрез целенасочени икономически политики също така може да повлияе положително на растежа на МСП.

В **Заключението** до голяма степен са повторени получените резултати и направените препоръки.

5. Оценка на публикациите по дисертацията

По темата на дисертацията кандидатът има една публикация в списание *Multidisciplinary Science Journal* (2024), индексирано в Скопус, както и публикуван доклад от международна конференция в Румъния през 2025 г. По-голямата част от съдържанието на дисертационният труд е апробирано в тези публикации.

6. Оценка на автореферата

Авторефератът е с обем от 58 страници, разкрива основните моменти от дисертационния труд в синтезиран вид и като такъв отговаря на изискванията.

7. Критични бележки, препоръки и въпроси

Някои от критичните бележки към този текст са следните: (1) Обяснението на ефектите на изследваните независими променливи върху зависимите не е коментирано достатъчно с данните от предишни изследвания; (2) Няма експлицитно формулирани приноси, въпреки че те се съдържат имплицитно в направените препоръки; (3) Фигура 1, спомената на с. 77, не е приложена, вероятно това е Фиг. 1 от Автореферата.

8. Заключение

Независимо от тези бележки, дисертационният труд показва, че докторантката е извършила значителна работа по анализ на литературата, провеждане на панелно количествено изследване и адекватно обобщение на резултатите. Изследваните проблеми на МСП в Косово са актуални за тази страна и направените изводи добавят ново знание по темата. Текстът показва добро познаване на проблематиката, коректно представяне на теоретичната рамка и позоваване на информационните източници. Демонстрирани са добри умения за обработка и анализ на данни от панелни изследвания. Направените изводи са на база обработените данни и получените резултати. С този труд докторантката демонстрира качества на сериозен изследовател.

Всичко това ми дава основание да предложа на уважаемото жури да присъди на Феленза Лушану-Елшани образователната и научна степен „Доктор“ по професионално направление 3.7 „Администрация и управление“, докторска програма Стопанско управление

10.07.2025
София

Рецензент:
проф. д.ик.н. Желю Владимир